

*ЛАЗУРЕНКО В.М.,
викладач кафедри історії України Черкаського
державного технологічного університету*

*ЛАЗУРЕНКО Ю.М.,
студент I курсу Черкаського державного університету
ім. Б. Хмельницького*

СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Наряду з містом Чигирином, символом української державності є село Суботів — родовий маєток Хмельницьких, а в роки Національно-визвольної революції середини XVII ст. — приміська резиденція (її ще досить часто називали в той час "другим Версалем") гетьмана Української Козацької Держави Богдана Хмельницького.

Нині — це, здавалося би, невеличке й скромне село, але своїм корінням сягає глибин віків і має пряму причетність до формування витоків нашої державності. Саме тут провів значну частину свого життя славетний державотворець України Зіновій-Богдан Хмельницький. Батько майбутнього гетьмана — Михайло Хмельницький служив підстаростою в Чигирині. Прибувши на Чигиринщину, він розгорнув активну господарську діяльність і незабаром заснував власний хутір (слободу) Суботів¹.

Богдан навчався тоді в єзуїтській колегії у Львові, Києві, мав високу на той час освіту, володів кількома мовами та дипломатичними здібностями. Разом з своїм батьком брав участь у поході Станіслава Жолкевського на турків і в 1620 році в битві під Цецорою польське військо було розбите, батько Хмельницького загинув, а Богдан потрапив у турецьку неволю².

У 1622 році стараннями козаків, побратимів старого Хмеля, Богдана викупили з неволі. Він повернувся до Суботова і відновив службу в складі козаків Чигиринського полку. Невдовзі після його повернення Богданова мати, Анастасія Федорівна, вийшла заміж за королівського жовніра Василя Ставицького і з ним виїхала в Білорусію. Богдан залишився єдиним господарем хутора і доклав немало зусиль для його подальшого впорядкування. А після одруження з Анною Сомко, почав будувати тут нову оселю³.

Суботів дуже подобався Богдану. Красива мальовнича місцевість, де зливались сріблясті води Тясмину і Суби, навколишні сади та ліси з чистим, завжди свіжим повітрям, настоянних на пахошах лісових та берегових квітів, було улюбленим місцем праці й відпочинку Богдана.

Після одруження Хмельницький збудував тут добротний будинок. Цікавий опис суботівської будівлі дає вчений — історик Ігор Грабар у своїй праці "Історія російського мистецтва". Він пише: "Ось шість черемох, які стоять в рядок перед вікнами. Трохи далі, під крилатою яблунею, ви бачите кам'яне "корито", яке підтримують три леви, їх непомірно товсті лапи майже зовсім вросли

з своїми п'єдесталами в землю. У кожного з цих левів у роті — по срібному кільцю, до яких прив'язувалися коні старшини, що приїздила з Чигирина.

Ось старовинні низькі вікна з овальною дугою, з кам'яними лутками, з круглими скельцями в дубових рамах, пофарбованих у зелений колір. Над вікнами випілені з гіпсу впереміж то коні, що біжать, то гармати, що димлять — найулюбленіші предмети Богдана Хмельницького, який провів майже все життя між гарматами і на коні. Ось товсті цегляні упори, які виходять широкою п'ятою поперед будинку. Ось тоненька шпильста башта, прибудована Богданом до північного рогу будинку замість упору й обведена зубцями в три ряди... Над ганком, замість сучасного трикутного, здійсмається обрізаний в зигзаги напівкруглий фронтон. У цьому півколі також, як і над вікнами, ліпною роботою зображено барельєф ведмеда, що видирає мед з вулика; кілька розламаних вуликів валяються біля його ніг, а пасічник підкрався ззаду до ведмеда і замахується на нього сокирою". Нам важко було б розгадати цю алегорію, коли б навколо неї не було напису: "Що буде, то буде, а буде те, що Бог дасть".

Поряд з будинком Хмельницького були розташовані й будинок козацької старшини⁴. Богдан, очевидно, вважав це селище найдорожчою спадщиною. Тут він збудував великий замок, територія якого мала до 3 га⁵. Природні вигоди його були підкріплені інженерними спорудами. Замок оточував рів і два ряди валів із ескарпованими схилами. На верхньому валі був ряд загострених паль. До складу оборонних споруд входили і вежі — одна кам'яна і три дерев'яних. Поблизу замку проживала більшість населення.

Іллінська церква (нині пам'ятка історії та архітектури XVII ст., котра охороняється державою; в цілому збереглася непорушаною з часів Б.Хмельницького; з введенням у вересні 1996 року грошової національної одиниці – гривні, на зворотній стороні купюри номіналом в 5 гривень вміщено зображення саме суботівської Іллінської церкви; церква стала одним із національних символів Української держави), зведена в 1656 році за наказом та коштом гетьмана України Богдана Хмельницького як церква-усипальниця. Побудована в стилі поєднання елементів раннього українського бароко і європейського ренесансу. В часи Богдана Хмельницького вона використовувалась, як окреме укріплення в системі оборонних споруд замку Хмельницького в Суботіві, і підсилювала його південну ділянку. Маючи більш як метрової товщини стіни і два яруси бійниць, дана споруда могла, при необхідності, вести бій самостійно. Саме з цих міркувань дзвіниця була дерев'яною і нижчою за церкву⁶. В разі загрози захоплення церкви, оборонці могли відійти до замку через підземний хід або, навпаки, отримати через нього підкріплення. Залишки підземного ходу збереглися до нашого часу. Взагалі, штурм замку збоку Іллінської церкви був неможливий. Для нападу ця ділянка була найневідніша. Адже тут противник перебував під вогнем як із церкви, так із замку.

Церква справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані вона майже квадратна (її зовнішні розміри 18,19 x 15,91 м) із шестиграним вітарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навіпідпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням, яке в інтер'єрі зорозво полегшується розпалубками біля вікон. На хори й горнице ведуть сховані

1 2 3 4 5 6
7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

у товщі стіни вузькі сходи. За своїм призначенням церква одночасно виконувала й функції оборонної споруди (її міцні мури мають товщину до 2 м.).

Деякі сльві про подальшу долю нинішньої святині України — Іллінської церкви. За свідченням літописців в серпні 1657 року Богдана Хмельницького поховано саме в Іллінській церкві. Як фундатора цієї споруди гетьмана поховано на самому початку місці — праворуч від вівтаря біля південної стіни в поховальній ямі розміром 2,3 x 0,7 м., яку накрито великою кам'яною брилою місцевого пісковика.

За Чернігівським літописом XVIII ст. в 1664 році польсько-шляхетські війська за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького напали на Суботів, зруйнували Замчище і викинули тіло Б. Хмельницького з домовини, зробивши у зовнішній стіні Іллінської церкви, напроти поховання, два проломи, оскільки підняття кам'яної брили потребувало як часу, так і значних зусиль.

Про особу першого настоятеля храму невідомо. Найвідомішим настоятелем церкви був Роман Орловський. Саме завдяки його активному клопотанню в 60—70 роках XIX ст. здійснено першу серйозну реставрацію Іллінської церкви. У 1861 році збудовано дзвіницю та галерею, яка з'єднувала її з церквою (в 2 половині 70-х років XX ст. галерею було розібрано).

Наступні реставраційні роботи проходили в кінці XIX ст., в 1 половині 50-х років, в 2 половині 70-х років та 1 половині 90-х років XX ст. Останню зовнішню реставрацію проведено за активного сприяння экс-прем'єр-міністра України В. Юшенка восени 2000 року.

У XX ст. Іллінську церкву двічі закривали: в 1923—1941 роках в ній влаштували сільський клуб, а потім колгоспне зерносховище; в 1962—1990 роках у ній діяв музей-усипальниця Б. Хмельницького.

У 1954 році за проєктом архітектора І. Шмольсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому. У 1969—1973 роках в Іллінській церкві експедицією Інституту археології АН УРСР проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну гетьмана напередодні нападу польських військ у 1664 році на Суботів, врятовано й перепоховано у наближеній до Суботова місцевості.

З 1990 року в церкві Святого Іллі знову відновлено богослужіння.

У 1993—1995 роках в ній встановлено новий іконостас за зразком того, який був в кінці XIX ст. Церква відноситься до УПЦ КП.

Різні джерела вказують, що в особистому розпорядженні гетьмана Хмельницького знаходилось від 30 до 40 гармат. Важко припустити, що вони були тільки в Чигирині... Крім того, противник перебував під постійною загрозою удару з тилу — з боку Вовкового шпильа. Про те, що це ділянка в разі ведення бойових дій найнебезпечніша, свідчить знаходження тут саду та звірнця. Вовків шпиль — найбільш загадкова і до цього часу достименно не досліджена гірська територія біля села Суботів. Цікавий переказ про це дійшов до нашого часу.

"Місцевість біля Вовкового шпильа була колись покрита непрохідним лісом. Там водилися всякі дикі звірі, а найбільше було вовків. Коло самого Вовкового

ишла не ступала колись людська нога. А коли Богдан Хмельницький готувався до повстання, то непрохідні хащі на Вовковому шпилі стали улюбленим місцем таємних нарад козаків. Там вони переховували свої гроші й зброю під корінням столітнього дуба. Богдан Хмельницький до самої смерті стояв за народ, хотів добра бідним людям.

Більше всього турбувало старого гетьмана те, що йому не вдалося перебити всіх панів, що вони можуть коли-небудь повернутися на Україну. Перед смертю Богдан покликав до себе найменшу дочку і розповів їй усі свої сокровенні мрії, розповів усе те, чого не міг сказати іншим. Сивий і немічний гетьман сказав доньці, де знаходиться таємне дупло в столітньому дубі. У тому дуплі він сховав свою булаву. Недалеко від дуба була закопана козацька зброя. Проте щоб знайти місце схованки бойової козацької зброї, треба було встати на Петра о 9-й годині ранку на самому шпилі і куди буде падати тінь від голови, там і шукати зброю.

Хмельницький більше дорожив зброєю, ніж золотими скарбами. Він знав, що ця зброя згодиться внукам і правнукам у їхній боротьбі з ворогами нашої Батьківщини. Тому в найбільшому секреті він тримав цю схованку на Вовковому шпилі. Після того, як розповів про булаву в дуплі і зброю в схованці, Богдан Хмельницький ще з більшим секретом сказав дочці, для кого і для чого все це потрібно.

— Після моєї смерті, — сказав гетьман, — всякі знобителі намагатимуться пограбувати й поневолити нашу країну. А щоб цього не сталося, треба організовано бити ворогів і сміливо боронити рідну землю.

Якщо люди самі не додумаються до цього, то тоді ти перекажеш їм мій завіт. А коли не повірять тобі, дочко, тоді ти дістанеш з дупла булаву і покажеш людям. Тоді вони повірять тобі. Потім булаву поклади на своє місце. Прихована зброя теж згодиться, щоб нею постинати пусті панські голови.

— Перед своєю смертю, моя дитино, все це ти розкажеш своїй доньці. А як не буде в тебе дочки, то перекажеш мої слова найбіднішій жінці, щоб вона вірно послужила народу. Такий мій заповіт тобі, моя дитино, всім трудівникам і нащадкам землі руської.

Кажуть, не один раз послужили людям поради і зброя Богдана Хмельницького. Гонта і Залізняк разом із дідом Тараса Шевченка били панів тією ж козацькою зброєю.

Польські пани довго копали землю на Вовковім шпилі, все шукали скарбів і зброї Богдана Хмельницького. Одного разу, коли пани копирсалися в глибокій ямі, до них підійшла жінка і сказала: "Не ви туди клали те, чого шукаєте, не вам його і взяти!" Поки паничі-копачі опам'яталися, то від тієї жінки й слід пропав.

У 1905 році, коли почалася революція, люди бачили й тримали в руках ту саму булаву Богдана Хмельницького. Люди говорили, що та булава була невелика, зверху обсыпана дорогим камінням.

А зброя Богданова ще була дуже гостра і згодилася повстанцям у революцію 1905 року.

На Вовковому шпилі ще не все розшукано, що могло б посвідчити про великі й славні діла Богдана Хмельницького."⁷

Підземні ходи, без перебільшення, — найзагадковіша й невивчена взагалі складова частина укріпленнь родового маєтку Хмельницьких.

Про один з ходів згадувалось вище, що з'єднував Іллінську церкву й замок. Основна його частина розмита й нині не існує. Поширеними є народні перекази про роль підземних ходів в Суботіві. Ось один з них:

"Коли Богдан Хмельницький боровся з шляхтою, то він побудував таку велику кріпость і багато льохів, які мали вихід далеко в степ. Коли, було, ворог оточить кріпость, і козаки не могли удержатись, то вони входили в льохи і виходили в степ, а потім несподівано з степу напали на ворогів і перемагали."

Суботівська кріпость мала три входи. Один коло кріпості, другий біля Трьох криниць, а третій у степу. Цей степ називають "Льохи". Дуже мудрий був Богдан Хмельницький, бувало, що не тільки силою, а й мудрістю несподівано для ворога перемагає.⁸

Укріплення маєтку Хмельницького в Суботіві були максимально пристосовані до потреб часу. Така побудова настійливо диктувалась реаліями XVII ст.: поряд проходив Чорний шлях. В укріпленнях можна було охоронятись — оборонятись і від польських військ.

Оборонні споруди розташовувались поряд з місцем проживання людей і використовувались, крім усього іншого, для зберігання продукції господарства й стратегічного запасу на випадок облоги (продукти з тривалим зберіганням). Обов'язковим супутником була вода. Така організація господарства і оборона була життєвою необхідністю.⁹

Крім того, в середині XVII ст. укріплення замку набули ще одну, дещо специфічну функцію — представницьку. Вони повинні були викликати в іноземних гостей і послів повагу до господаря — гетьмана України, а відтак — до всієї держави.

В цей час збудовано дерев'яну Михайлівську церкву (церкву св. Михайла) на пам'ять про батька Богдана — Михайла Хмельницького (*до наших днів не збереглася*).

Суботів в цей час процвітав і в господарсько-економічному відношенні. З листа Богдана від березня 1648 року черпаємо відомості про те, що він широко розвинув сільське господарство, яке залишилося йому від батька. На його гумні стояли сто кіп хліба, врожаю ще попередніх років, були в нього коні, рогата худоба, великі отари овець. Особливо дбав про рибальство, для розведення риби викопав чотири ставки. Мав млин, пасіки, шинки з пивом, медом, горілкою. Своє Суботівське господарство Богдан оцінював в тисячу злотих¹⁰. Тому не випадково, маєток, який давав значний прибуток, викликав заздрість у певних осіб¹¹.

У 1646 році значно погіршилось становище Богдана Хмельницького. Головною причиною цього було те, і на ньому наголошують провідні історики України В.А.Смолій та В.С.Степанков, що в той час Чигиринщина перейшла у володіння Станіслава Конєцпольського, а його син Олександр став корсунським і чигиринським старостою. Прибравши до рук Мліївський ключ (феодалне приватне володіння), молодий магнат почав претендувати і на Суботів, який нібито належав до його маєтностей. Ці претензії не мали під собою ніяких підстав, на що згодом Богдан Хмельницький звертав увагу коронного гетьмана

Миколая Потоцького: "Його м[иліс]ть пан хорунжий (Олександр Конецпольський) домагається цього хутора (Суботова) як мліївської ділянки, але насправді хутір цей не записаний у мліївських привілеях. Всі старі мліївські привілеї побували в наших руках, і ми добре знаємо, де проходить межа мліївських земель". Наприкінці 1645 чи початку 1646 року чигиринський підстароста Данієль Чаплинський, який давно накинув оком на заможне господарство чигиринського сотника (а там були чотири рибні ставки та млини, лани, сіножаті та інші угіддя), врешті-решт випрохав у коронного хорунжого привілей, щоб "осадити слободу" на землях Суботова. Такий перебіг подій не міг не призвести до зіткнення Богдана Хмельницького з Олександром Конецпольським та його слугою — Даніелем Чаплинським. Намагаючись урятувати Суботів, Хмельницький улітку 1646 року подався до Варшави, де зустрівся з королем. Зміст їхньої розмови не відомий, однак відомо, що 12 липня Богдан отримав привілей з підтвердженням його прав на Суботів¹².

Проте й королівський документ не допоміг, чигиринський підстароста Чаплинський одержав дозвіл Конецпольського розправитись з Хмельницьким і звичайним шляхетським "заїздом" зайняв Суботів. Під час організованого нападу Чаплинського на Суботів, за словами Богдана Хмельницького "голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні чотириста кін. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, вівцями". Кінець кінцем, привласнивши собі Суботів, Чаплинський вигнав звідтіля сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, "немов старцеві", 150 флоренів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоренів. На це, розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби зло кинув: якщо "маю шабло в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жие Бог і козацька ще не вмерла мати".

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова¹³.

Вищеназваний наїзд на Суботів відіграв важливу роль в історії України — це був поштовх до початку національно-визвольної революції середини XVII ст.

Якщо вітчизняні історики розглядають напад Чаплинського на хутір Б.Хмельницького як поштовх до повстання, як незначний епізод в його житті, то С.Величенко, П.Вернадський, Т.Мацьків (представники англомовної історіографії) надають цій події надзвичайно великого значення. Цей напад, стверджує С.Величенко, мав два наслідки. По-перше, його не можна розглядати як привід до випадкового повстання чи особистої помсти. По-друге, подальші дії Б.Хмельницького здійснені з розумінням того, що не досить покарати Чаплинського, а необхідно змінити всю структуру беззаконня Речі Посполитої¹⁴.

У цей час статус Суботова зазнає змін: якщо на початку XVII ст. — це хутір, біля якого М.Хмельницький осадив слободу, то в середині XVII ст. — це сотенце містечко, приміська резиденція гетьмана України Б.Хмельницького.

Як і Чигирин, Суботів був осередком гетьманської влади й дипломатії. Підписи на документах "Дано з Суботова" знали в багатьох країнах. У Суботові Богдан Хмельницький писав листи до Москви. Відомий лист від 12 серпня 1653 року до московського патріарха Никона¹⁵.

Тут же, досить часто, гетьман приймав і посольства зарубіжних країн. Саме тут, в "своєму улюбленому містечку" 11 червня 1650 року Хмельницький прийняв венеціанського дипломата Віміну¹⁶. В Суботові гетьман приймав російські посольства, зокрема 27 серпня 1653 року — царського посла І.Фоміна, 26 листопада наступного року — посла Тургенєва, з якими обговорював питання добросусідських стосунків України з Росією¹⁷.

На початку 1657 року Хмельницький прийняв тут австралійського посла Парчевича¹⁸.

З Суботова гетьман України керував Збройними силами України. Тут він підписав свої універсали до народу¹⁹.

У Суботові вирувало життя: тут підтримувався постійний зв'язок з столицею. "Восени гетьман надовго затримувався в селі, доглядаючи свої пасіки, яких було безліч. Повсюди панував тут лад. Коштовності, зібрані з усіх угод, лежали мальовничими розсипищами."²⁰

За Богдана Хмельницького, неподалік від сучасного центру села, у глибокій долині були викопані "Три криниці". Їх викопано за наказом гетьмана. Біля них, на пагорбі, за перелазами знаходився козацький шпиталь. Багато легенд ходить в народі про "Три криниці". Одна з них:

"...Після битви, серед поля, на могилі лежали порубленими в нерівній битві козак з Дону Федір Півтораївана, запорожець Пилип Загуливітер і білоруський селянин Янко Кричевський. І дійшла про це звістка до Суботова, до хати, де проживали три сестри-красуні. І сказав їм сліпий лірник викопати криниці, добути чисту воду і нею напоїти козаків.

Взялися козачки криниці копати. День копають, ніч копають, а коли зійшло сонце — забило три джерела, і всі побачили, як постаріли сестри — вони свою молодість, свою красу віддали воді. Дали вони напитися води козакам, обмили їм рани і зникли глибокі рани й ожали козаки, а їхні плечі розправилися. Стали побратими ще красивішими, ще сильнішими, сіли на бойових коней, ринулися в бій — і не витримали вороги, бігли за Дніпро.

А потім, про силу цієї життєдайної води почув сам Богдан Хмельницький і наказав криниці плахами столітніх дубів викласти і збудувати там козацький шпиталь. З тих пір і стоять "Три криниці" — три сестриці: криниці братерства, криниці невичерпні і немає кращої води, аніж із них..."²¹

На початку другої половини XVII ст. Суботів став значним осередком культури. Гетьман мав велику бібліотеку, а вихованець Київсько-Могилянської колегії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латині й музиці²².

З часів Хмельницького в Суботові, окрім пам'ятки історії і архітектури Іллїнської церкви, яку було збудовано в 1653 році за власним проектом і коштом Богдана, до наших днів дійшла й інша, специфічна пам'ятка. Це — Кам'яна Баба, про яку оповідають, що при ній було карано козацьких ворогів. Підійшовши до неї і пильно подивившись можна й зараз побачити місця рубання шабель. Ось що про це говорить народний переказ, який дійшов до нас з сивої давнини:

"Більше як триста років тому поставив у селі Суботові Кам'яну Бабу Богдан Хмельницький на лихо й страх панам-гнобителям. Колись там була велика площа, на тій площі Богдан Хмельницький з козаками судили пійманих

панів і до Кам'яної Баби відрубували їм голови. Ворогів же і гнобителів у трудящих завжди було дуже багато, тому й панської крові пролилося там чимало. Але пани, як той бур'ян, множилися і росли на людське лихо. Богданові Хмельницькому не вдалося дотла викорчувати це отруйне злля. Тому він і поставив Кам'яну Бабу на страх панам. Незвичайність цієї Баби в тому, що вона протягом віків виділяла з себе пролиту панську кров. Порижіла польсько-шляхетська кров застерігала клятих панів і кликала людей знищувати своїх гнобителів.

Перед смертю Хмельницький казав людям берегти Кам'яну Бабу, щоб коли знову з'являться якісь недруги нашого народу, то щоб і їм повідрубували голови.

Особливо помітна була панська кров на Кам'яній Бабі в старі часи. Лише після жовтневого перевороту 1917 року, коли не стало панів, перестала виділятися шляхетська кров з Кам'яної Баби. Зараз замість крові там залишилися червонуваті плями. Так і простояла вона протягом довгих віків як грізне застереження гнобителям. Під час війни фашистські окупанти боялися цієї Баби і наказали поліцаям законати її. А коли прознали фашисти, то знову люди відкопали цю стареньку Кам'яну "Бабусю" і поставили на те ж місце, де її колись поставив своїми руками Богдан Хмельницький²³.

На початку 1657 року Богдан Хмельницький захворів і його "хворість усе дужче і дужче давила старого Гетьмана і 27 липня, як каже сучасник, писар Іван Виговський, або 15 серпня, як свідчать літописці" Богдан помер. Велика туга огорнула всю Україну. 23 серпня з великою шаною, із супроводом війська і багатолюдного натовпу тіло Богдана Хмельницького перенесли у Суботів і там поховали за козацьким звичаєм, палячи з гармат та рушниць²⁴. Поховання Хмельницького відбулося в Іллінській церкві в Суботіві. Існує й інша гіпотеза, про що свідчать окремі перекази. Зокрема й, той що Хмельницького поховали в Михайлівській церкві, де раніше поховали його сина Тимофія²⁵. На жаль, донині залишається невідомим місце знаходження праху великого гетьмана.

... "Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, — прохав Богдан Хмельницький, — те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботіві, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров'ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум'я, що звільнило Україну"²⁶. Як бачимо, прохання великого гетьмана виконано. Обряд поховання здійснював відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович²⁷.

Після смерті Богдана Хмельницького Суботів втрачає своє значення. За Чернігівським літописом, у 1664 році С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б. Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун і викинути на попелище. Проаналізувавши цю версію, відомий історик І. Крип'якевич дійшов висновку про її недостовірність. У 1970—1972 роках експедиція Інституту археології АН УРСР проводила архітектурно — археологічні обстеження Іллінської церкви в Суботіві. Під час розкопок, у середині, виявлено п'ять чоловічих поховань, датованих, за висновками антропологів, XVII ст. З'ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років — іншій 40 років. Біля вівтаря, в південно-східній частині храму відкрито одну яму, яка дає підставу припустити, що це пограбоване і викинуте поховання (про це свідчать перелом у фундаменти церкви, залишки на дні ями решток домовини і знайдена кістка з чоловічого скелета). Отже, одержані на початку 70-х років дослідження не

дають змоги достеменно висвітлити питання про місце збереження праху гетьмана. Можливо, нові дослідження археологів (експедицію очолює П.Горішний), які розпочалися в Суботіві та Чигирині, допоможуть наблизитися до істини²⁸.

Значення Суботова, родового маєтку гетьмана України, лідера першого етапу Національно – визвольної революції середини XVII ст. Богдана Хмельницького було призабуте. Сьогодні, в час будівництва суверенної держави України, Суботів став одним з символів державності.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — К., 1995. — С.44.
2. *Лазуренко В.* "Дано з Суботова" / Чигиринські вісті. — 1997. — 13 серпня.
3. *Замлинський В.* Богдан Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Іст. портрети. — К., 1994. — С.168.
4. *Руденко О.* Богдан Хмельницький і Чигиринщина / Чигиринські вісті. — 1994. — 31 грудня.
5. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С.57.
6. *Гуля В.* Мاستок Хмельницьких в Суботіві / Чигиринські вісті. — 1995. — 22 листопада.
7. *Лицарі волі.* Книга перша. — К., 1992. — С.45—46.
8. *Костомаров М.* Богдан Хмельницький. — К., 1992. — С.90
9. *Гуля В.* Вказ. праця.
10. *Капуста В.* Творець нашої державності / Чигиринські вісті. — 1995. — 20 вересня.
11. *Меріме Проспер.* Богдан Хмельницький // Історичні постаті України: Іст. нариси. — Одеса, 1993. — С.71.
12. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — С.73.
13. *Там само.* — С.77.
14. *Цибульський В.І.* Передумови визвольної війни українського народу середини XVII ст. в англomовній історіографії (1945—1990) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. — Київ — Черкаси, 1994. — С.108.
15. *Історія міст і сіл.* Черкаська область. — К., 1972. — С.689.
16. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. В 11т. 12 кн. Т.9. Кн.І.— К., 1992. — С.49.
17. *Історія міст і сіл.* Черкаська область. — С.689.
18. *Крип'якевич І.* Вказ. праця. — С.331.
19. *Історія міст і сіл.* Черкаська область. — С.690.
20. *Ралле Й.* Жінки при чигиринському дворі. — К., 1994. — С.24.
21. *Черкащина заповедная.* Путеводитель. — Днепропетровск, 1977. — С.25.
22. *Історія міст і сіл.* Черкаська область. — С.690.
23. *Лицарі волі.* — С.44—45.
24. *Аркас М.М.* Історія України-Русі.— К., 1994. — С.213.
25. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С.44.
26. *Меріме Проспер.* Вказ. праця. — С.189.
27. *Максимович М.* Київ є явилася градом великимь. — К., 1994. — С.242.
28. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — С.595.